I

"Виставлений на публічну продаж грунт під нумером конскрипційним 29, власність Миколи Прача, вартості шацункової 150 ринських, ураз зі всіма господарськими забудованнями, зложеними зі стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительності Мортка Шіндера в сумі 40 ринських і коштів екзекуційних. Ціна виволання 150 ринських. Хто да вєнци?

Оце все викрикуючи захриплим горілчаним голосом, вичитував із подовгастого синявого пів-аркуша паперу возний судовий, що заразом сповнював службу заприсяглого ліцитатора. А прокричавши, прогримав кілька разів молотком о дошку, поставлену на колоді, що заступала місце урядового стола.

Хата і господарські будинки, про які, мов на сміх, говорилось у ліцитаційнім едикті, — то була одна нужденна халабуда, все під одною стріхою, на якій було більше зеленого моху, лободи та кропиви, ніж соломи, збудована з перегнилих драниць у вербових стовпах.

— Хто да вєнци? — повторив своїм русько-польським, нібито урядовим жаргоном возний. — Сума виволання 150 ринських.

Довкола стояло кілька селян у нужденних сіряках і солом’яних капелюхах, а також два-три пейсаті брудні жиди. Вони гуторили поміж собою, обзиралися по подвір’ї, де відбувалась ота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота, сидів на колоді сам Микола Прач, високий, може тридцятип’ятилітній чоловік, худий, як скіпа, з лицем, зіссаним нуждою й недугою. На колінах у нього сидів хлопчик-п’ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А

побіч нього стояла його жінка з меншою дитиною на руках і запаскою обтирала сльози.

— Хто да вєнци? — кликав возний, обзираючись. На те приступив до нього жид, сам-таки Мортко Шіндер і, лівою рукою діткнувшися ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, пощо, прошу пана, давати вєнци? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто да вєнци? За першим разом! — кликав возний.

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!..

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Прачиха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповіддю на той оклик. Мортко Шіндер за свої 40 ринських став властителем грунту й газдівства, отаксованого на 150 золотих ринських, а вартого щонайменше 200 зол[отих] ринських.

— Ну, ти, дурний хлоп, — обернувся він до Миколи. — Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай мені половину твого грунту? А тепер, видиш, я маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти, п’явко людська! — крикнула, заходячися від сліз, Прачиха.

— За що мене має бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най бог карає, ти, паскуднице, ти! Зараз мені забирайся з мого обійстя!

Прачиха живо обтерла сльози і хотіла ще щось сказати Морткові, але Прач махнув на неї рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай йому спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не врадимо! Бог нас покарав, бо така його воля… Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика і пішов, а за ним, розливаючись слізьми, пішла й його жінка з малою дитиною на руках.

— Отак, куме, вже знов одного газди не стало в громаді, — гуторили між собою селяни на оборі.

— Га, видно, якийсь допуст божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, "допуст божий"! — сказав один, трохи порядніше вбраний від інших. — От нарід сам собі винен, та й годі!

— Ей, куме, куме, — відповів перший, — не говоріть так. Добре то, що вас бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний, то нехай і найпорядніший буде, то таки двох у одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те, — відказав багатший, — також пуста балаканина. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чи ж то, куме, бідний не робить, аж йому не раз очі з голови лізуть… Але що то все поможе? От тепер ми тут стоїмо, а хіба ми знаємо, чи й на нас котрого завтра не спаде те саме, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке, — відповів багатший. — Не бійтеся, доброму, порядному ніколи таке не станеся, а все якомусь ледащо, як ось сему Миколі! Говоріть, що хочете, а я все своєї буду, що він сам собі винен!..

II

Світ широкий, а де в нім подітися бідному, беззахисному?

Микола Прач ішов долі селом, мов сновида, а жінка йшла за ним, ридаючи та заводячи, мов за вмерлим. Був парний літній день. Люди робили в полі, і по селі нікого не було видно. Далі жінка підбігла і порівнялася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі, — відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а куди ж тепер іти? Іншого виходу нема…

— Най нас бог боронить від того, Миколо. Не говори так! Ади, ось ту жиє моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якось перекалатаємо.

— А відтак?

— Відтак… відтак знов будемо робити і чей якось прожиємо між добрими людьми.

— Добрими?.. Ну, ну, варто між ними жити! Ні вже, нічого з того не буде.

І Микола пустився йти далі. Жінка задержала його за руку.

— Бійся бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже се гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?..

— А живши, що я тобі й дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала і конче тягла його через місток на тетине подвір’я.

— Знаєш що, — сказав нарешті Микола, — коли хочеш, то йди до тітки…

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу ані одної хвилі жити в тім проклятім селі! Коли силою задержиш мене, то повішуся. Тож ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартаку.

— До тартаку? Господи небесний, таже ти слабий, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже знайду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як зароблю стілько, аби викупити своє добро від того проклятого жида. Борше ні.

Вона витріщила на нього здивовані очі і тривожно гляділа йому в лице.

— Миколо, що ти кажеш?

— Що чуєш.

— Але ж то…

Не могла докінчити, в горлі щось давило її, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину, — що мені по такім життю!

Він поцілував жінку й дітей і повільним нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вона, плачучи, гляділа за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком.

III

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце сипле гарячим промінням на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудовання Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбивається о круглясте каміння; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозорою синявою млою. Серед кітловини стримить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків, мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і розлягається проразливий свист; у нутрі фабрики чути скажений клекіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушливим шумом води і криком робітників. А в віддалі на вершках гір лунає тут і там цюкання топорів та хрускіт зрубуваних величезних смерек.

— Гура! — кричать рубачі при кождім упадку такого лісового велетня, а відтак починається цюкання, велетня обрубують з галуззя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, яка донесе його просто до машини. День поза день зі всіх верхів навкруги лунає те цюкання і той крик, день поза день сотки лісових велетнів з хрускотом зсуваються по голих шутрових урвищах гір у долину, аби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день у день 14 зложених пил (гатрів) гризуть кості лісових велетнів, мов 14 великих невтомних черв’яків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став іще нужденніший і сухіший, але сьогодні рубає з якимось завзяттям, немов та смерека — його смертельний ворог.

"Чей нині остатній раз, господи, чей остатній раз!" — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. В його ремені завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде жидові, а 10 на початок господарства. Нині вечором кінчиться його робота, а завтра він піде домів.

І справді, другого дня ще не світ не зоря, а Микола Прач опирав уже далеко від Людвіківки. Він ішов швидко, аж задихався. Думка його літала в будущині, не хотячи ані раз глянути поза себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

"Насамперед піду до жида, — думав собі бідний чоловік, — викуплю поле й хату, а тоді вже до жінки… "Ходи, — скажу, — час прийшов обстати знов на своїм!"

Ота думка додавала сили його слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до свого села. Серце забилося в його груді, коли

побачив здалека свою напіврозвалену хату і широку коршму край села. Добуваючи остатніх сил, він поспішав до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він, уходячи до коршми.

— Добре здоровля! А, то ви, Миколо? — сказав Мортко. — Де ж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі, — сказав Микола. — Слухай, Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв’язав її і положив перед жидом чотири десятки.

— На, видиш! Віддай мені грунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув жид і відступився. — Ти хочеш за сорок ринських купити грунт і хату? Ха, ха, ха!

— Не купити, але своє відобрати?

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що тобі винен, а ти мені віддай грунт і хату.

— Овва! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Мені за той грунт дають триста ринських. Я хочу чотириста, а тобі дам за двіста п’ятдесят. Розумієш?..

Микола став мов остовпілий від тих слів. Жид, бачилось, злякався, бо шморгнув до ванькира і запер за собою двері. В коршмі було кілька

знайомих селян. Ті обступили Миколу, зачали вітатися з ним і потішати його, але він стояв, мов стовп, не зводячи очей із того місця, де перед хвилею стояв жид. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люди, чи то може бути? — спитав він глухим тремтячим голосом.

— Що ж, кумочку, зробиш жидові, коли все в його руках? — відповів один.

— І права нема на тото ніякого?

— Нема.

— Га! — сказав Микола і замовк, тільки грубі пекучі сльози покотилися по його блідому, замученому, порохом припалому лицю.

— Люди добрі, — сказав він по хвилі, — візьміть оті гроші, прошу вас, і дайте моїй жінці. Мені їх не треба! Поклоніться їй від мене і кажіть, що незадовго верну. А про се, що ту із жидом було, — ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре!

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло кроваво-золотим огнем над самим заходом. Кровавою пасмугою блищала Свіча серед темно-зеленої рівнини, звиваючись поміж лозами. Шуміла вода по камінню. Цвірінькали воробці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV

В тих днях, коли се діялось, у Людвіківці сталася новина. В одній коршмі коло Долини, що стояла відлюдно серед поля, вночі вирізано цілу арендарську родину. Один тільки хлопчина майже чудом переховався за комином і розповів потім про різню. Людей, які се зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріння на двох італіянів, що працювали в Людвіківці. Їх і арештовано.

Італіяни ті працювали "на спусті". Се була дуже небезпечна робота. Один лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з нього зрубаного дерева, бо кругом були зовсім неприступні, величезним камінням завалені дебрі. А дерева на тім версі були якраз найкращі й найросліші. Директор тартака думав, яким би то способом дібратися до них, а вкінці придумав спосіб.

В піввисоти того верха випливало з-під скали невеличке джерело, що малим потічком спадало в долину і, клекочучи, губилося між скалами, щоб аж під горою вспокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того джерела директор казав вибудувати спуст (ризу) аж просто на фабричне подвір’я. Спуст той то був попросту невеличкий водопровід, зложений із грубих дерев’яних брусів в виді довжезного корита. Мов струна, простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінням наїжену та декуди ожинами і дикою хоптою порослу пропасть аж ген до самого серця противної гори. З дна пропасті водопровід виглядав як груба линва, а кобильниці, на яких він опирався, виглядали, мов довгі жердки, що ось-ось захитаються і впадуть. Тим дерев’яним коритом текла вода з джерела, і при її помочі легше було спускати дерево з гори до тартака.

Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоть для легшого ховзання їх обдирано з кори. Мусили, проте, два робітники раз у раз тягати ті ботюки долів спустом. Се діялося таким способом, що робітник, зарубавши міцно сокиру в один конець ботюка, причіпався до топорища обома руками і, ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастю, волік по ховзькім дні ботюк за собою. Не швидко се йшло, і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира

вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то його ждала неохибна видима смерть на дні страшної пропасті.

Тому-то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до сеї роботи, хоча директор давав за неї по два ринські денно. Тільки згадані два італіяни згодилися на те і, справді, вже отсе три місяці щасливо з тим справлялися. Інші робітники боялися навіть глянути на них, коли вони, вихилені задом над пропастю, волочили ботюки долів спустом. Правда, що попри головне корито покладені були на кобильницях дошки, щоб вигідніше було ходити, але в разі, якби вихиблася сокира з дерева, дошка не могла б була врятувати робітника.

Отож, коли Микола вернув назад на Людвіківку, місце двох арештованих італіянів було опорожнене.

— Пане директор, — сказав Микола, входячи до фабричної канцелярії, — ось я знов у вас і прошу роботи.

— Роботи? — проворкотів директор. — Еге, добре. Ось тут при спусті є робота, хочеш?

— При спусті? — проікав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринські денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на нього від тої думки, але виходу не було. Та й нарешті про що йому тепер дбати?..

— Добре, пане директор! — сказав він. — Піду на спуст, дійся воля божа!

— Що, підеш? — сказав директор і глянув на нього здивований. Він сам тепер немов налякався Миколової смілості.

— Так, піду! — сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла купа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола зі своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гойкання робітників, цюкання топорів та хрускіт валених дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим міцним топорищем і, замахнувши нею понад головою, зарубав щосили в грубший конець ботюка.

— Ану, в ім’я боже! Далі!..

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при помочі інших робітників трунув з місця.

— Поволі! Поволі! — кричали з долини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливіші відвертали очі, не можучи знести виду того чоловіка, що ступав, мов по нитці, між життям а смертю.

— Боже, ратуй його! — шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде? — шептав директор.

А Микола йшов. Він очима впився в ботюк і в блискучу сокиру, що немов великий зуб якогось лютого звіра впилася в біле, блискуче тіло ботюка. Поза сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лише здавалося йому, що се він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очі від нього, так тут йому й смерть.

Але що се?.. Чи рука його дрижить? Чи сокира захоліталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира заслабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися і поправити її, але щось немов перло його далі. Він глянув униз, у пропасть, і в тій хвилі в голові йому закрутилося, в очах почорніло і одно-однісіньке слово вирвалося з його уст:

— Боже!

Один-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвилі з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і коміть головою повалився в пропасть. Зараз на першім острім обриві голова його розпирслася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоть знали, що для бідного Миколи нема вже рятунку.

Його поховали за Свічею у стіп високої гори. Зелена, мохом і польовими квітами поросла поляна, з двох боків окружена рікою, вистирчає над нею так високо, що вода ніколи не заливає її; вона містить у собі його тіло. Свіча прискає і реве довкола, немов у безсильній злості за свою жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зозуля, мовби питалася: "Хто тут? Хто тут?" А чижик у високім зіллі протяжно віддзвонює: "Нещасливий! Нещасливий!" Тільки сердита, писана сойка на самітній смереці дразнить: "Сам собі винен! Еге! еге!.."

Львів, 20 грудня 1880.

————————————————

* Хто дасть більше? (польськ.) — Ред.